

Vesna Cidilko

ESEJ U SAVREMENOJ SRPSKOJ I DRUGIM JUŽNOSLOVENSKIM KNJIŽEVNOSTIMA – NOVO POIMANJE ŽANRA

1. Uvodne napomene

Jedan od zadataka poetike, a time i nauke o književnosti je i bavljenje prirodom i evolucijom tzv. žanrova, pri čemu se pod tim pojmom ne podrazumevaju samo (po Geteu) „tri prirodne forme poezije“ – naime epika, lirika i drama, već i pojedinačne književne vrste („Dichterarten“) kao na primer oda, sonet, himna, elegija, ep, novela; u nauci o književnosti kao poseban žanr tretiraju se i didaktička dela i eseji¹.

Različitim književnim epohama dominirale su različite književne vrste koje su epohu bitno određivale. Tako je roman vodeća literarna forma u hrvatskoj književnosti druge polovine 19. veka² ili pak u srpskoj književnosti posle Drugog svetskog rata. Posebno u politički i istorijski burnim periodima (a kao takve sa sigurnošću se mogu označiti na bivšim jugoslovenskim prostorima poslednje dve decenije prošlog veka) javljaju se tendencije da se odredi dominirajuća književna forma, koja se u pravilu lako pronalazi i kao takva obnaroduje. Tako se u navedenom kontekstu i u odnosu na hrvatsku književnost već sredinom devedesetih godina prošlog veka pojavila tvrdnja da su ratni konflikti na tlu Hrvatske izrodili dnevničku i memoarsku književnost kao literarni fenomen toga vremena, koji pri tom predstavlja i pojavu do tada nepoznatu u hrvatskoj književnosti³. Zaista se od 1991. u Hrvatskoj, ali i u Bosni pojavljuje veoma veliki broj dnevničkih, autobiografskih i sličnih zapisa šta nesumnjivo predstavlja odraz književne situacije⁴, ali to međutim nije, žanrovski gledano, i u suprotnosti sa navedenim tvrdnjama, ni osobiti fenomen, ni inovacijski momenat⁵.

¹ Uopredi von Wilpert, G., *Sachwörterbuch der Literatur*, Stuttgart 1969, str. 279 – 280.

² Uopredi Nemeč, K., *Povijest hrvatskog romana od početka do kraja 19. stoljeća*, Zagreb 1994.

³ Vidi Horvatić, G., *Novi znakovi na književnoj stazi*. U: Republika, LII/1996, 1-2, str. 288 ff.

⁴ Videti o ovome i Serdarević, S., *Sarajevski ratni dnevni*. Autobiografsko u savremenoj bosanskoj književnosti. U: Republika, LIII/1997, 5-6, str. 28. Serdarević situaciju pravilno prosuđuje u odnosu na esej podvlačeći esejističku liniju posebno u novijoj prozi Dževada Karahasana i Ivana Lovrenovića, *vidi navedeno delo*, str. 29. Tek pre kratkog vremena pojavilo se i realno vrednovanje autobiografskog i dokumentarnog u novijoj hrvatskoj književnosti: reč je o tekstu Andree Zlatar, prvobitno objavljenom u Zagrebačkom „Zarezu“ br. 40, str. 8-9 i preštampanom u beogradskoj „Reči“ u broju 61/7 u martu 2001, str. 169-173. A. Zlatar ovde takođe pravilno vidi i žanrovsku ulogu eseja, *vidi „Reč“*, br. 61/7, mart 2001, str. 170.

⁵ Opširnije o ovome u mom članku „Zum Berufsbild der Frau und zu ihrer politisch-gesellschaftlichen Rolle in der neueren serbischen und kroatischen Literatur“ u „Zeitschrift für Balkanologie“, 34/2 (1998), str. 141ff.

Treba se samo setiti dnevnčkih i memoarskih knjiga u jugoslovenskim književnostima posle 1945.

Nova ili tačnije ponovo otkrivena književna vrsta je u srpskoj, hrvatskoj i u književnostima Bosne i Hercegovine⁶ u stvarnosti *esej*. Ova književna pojava odlikuje se naglašenom ekspanzivnošću, ali i kontradiktornošću forme i sadržaja koja karakteriše esej još od vremena njegovog nastanka i Montenja. Tako je jedan od ključnih zadataka žanrovske poetike južnoslovenskih književnosti na početku 21. veka istraživanje strukture, definicije i rasprostranjenosti eseja – ove „*ново-stare*“, uvek fascinantne izražajne mogućnosti u literaturi⁷.

2. O istoriji žanra: esej u srpskoj i hrvatskoj književnosti 20. veka

2.1 Eseg i esejistika do 1980

U svojoj osamdesetih godina objavljenoj knjizi „Kritička književnost. Alternativa postmodernizma“ (Beograd, 1983) Predrag Palavestra u odeljku, indikativno i moglo bi se reći skoro proročki naslovljenom sa „Eseg – novi vid retorike“ govori o eseju kao o obliku koji je, mada veoma raširen, zapao u neku vrstu unutrašnje krize⁸. Ali velika prilagodljivost eseja kao i njegova „diskurzivna osnova“⁹ čine ga, po Palavestri, više nego pogodnim za optimalnu retoričku i komunikacijsku prezentaciju raznovrsnih tema i raznorodnih disciplina. Već tada Palavestra primećuje da esej postaje novi, dominirajući vid retorike.¹⁰ Palavestrine refleksije o eseju zauzimaju minimalan prostor u pomenutoj knjizi, što je simptomatično za bavljenje ovim žanrom uopšte. Detaljan pregled ili studije o eseju u srpskoj i u hrvatskoj književnosti 20. veka još uvek su desideratum u slavistici; nekoliko radova različitog obima i sa različitim težištima ispitivanja odražavaju malobrojne pokušaje koji međutim ovaj žanr ni u njegovoj razvojnoj istorijskoj celokupnosti, ni u odnosu na njegovu formalnu i književno-teorijsku dimenziju ne reflektuju u dovoljnoj mери.¹¹ Jedan od ključnih razloga za ovakvo stanje stvari po meni je činjenica da se esejisti-

⁶ O pitanju postojanja ili nepostojanja bosanske/bosanskih književnosti na ovom mestu neće biti reč.

⁷ Autor nema uvid u noviji razvoj slovenačke, bugarske i makedonske književnosti, kojima bi se u ovom kontekstu takođe vredelo pozabaviti.

⁸ Vidi navedeno delo, str. 77.

⁹ Palavestra, P., nav. delo, str. 79

¹⁰ Palavestra, nav. delo, str. 79

¹¹ Nažalost mi nije bila dostupna knjiga J. Cvenića, „Ogledanje s krajem stoljeća. (Od kolumne do eseja)“, Osijek 1997. Izvestan pomak u shvatanju važnosti teme eseja u srpskoj književnosti dokumentuje temat „Reči“ iz 1996. koji je priredio Gojko Božović, vidi „Eseji i povodom eseja. Priredio G. Božović. U: Reč, 3/1996, 18, str. 57-93. Upućujemo na neke od važnijih starijih publikacija na temu eseja: Aćin, J., *Postupci eseja*, u: *Izraz*, XXI/1977, 4; Marić, S., *Proplanci eseja*, Beograd 1979; Hristić, J., *Sudbina eseja*. U: *Oblici moderne književnosti*, Beograd 1968; Peić, B., *Zapis o eseju, danas*. U: *Život*, 1957, broj 9; Pavletić, V., *Bitnost eseja*, U: *Izraz*, 1/1957, br. 7-8; Solar, M., *Eseg o eseju*, u: *Eseji o fragmentima*, Beograd 1985; Nemeć, K., *Priroda eseja*. U: *Republika*, XXXVII/1981, 7-8, str. 675-685.

ka u prvom redu poistovećivala i još uvek poistovećuje sa književnom kritikom.¹² Tako je i po Palavestri u osamdesetim esej sinonim za dobru književnu kritiku,¹³ a da to u srpskoj književnosti važi i za kraj 20. veka pokazuje između ostalog i anketa sprovedena među autorima i književnim kritičarima i teoretičarima objavljena u „Književnosti“ 1999. godine.¹⁴ Vasa Pavković eksplicitno govori o esejistici i pokušava da je konstituiše u okviru srpske književnosti 20. veka navodeći čitav niz autora, ali ostaje skoro isključivo na nivou književne kritike. Jedini izuzeci su (i od strane Pavkovića pomenute) književnice Anica Savić-Rebac i Isidora Sekulić koje su pisale i eseje ne samo sa isključivo književnokritičkom tematikom. Ovom nevelikom spisku jedva da se do 1980, uz velika ograničenja, mogu dodati još neka imena, izuzevši Radomira Konstantinovića.

I u hrvatskoj književnosti nalazimo istu sliku. Ovde se takođe može navesti samo nekoliko izuzetaka, nekoliko autora: Danijel Dragojević (rođ. 1934) koji osim lirske proze piše i esejistiku¹⁵ i pre svega, naravno, Miroslav Krleža (1893-1981), u čijem književnom delu esej ima posebno mesto i značenje.¹⁶ Oskudnu tradiciju političkog eseja pored samog Krleže¹⁷ neguje pre svega Antun Gustav Matoš (1873-1914) koji je, kao što je poznato, neko vreme živeo u Beogradu i svoja iskustva iz tog vremena, konfrontirajući se sa političkim i nacionalnim pitanjima tematizovao u, kako to formuliše Alida Bremer “lucidnim i deziluzionističkim “ tekstovima.¹⁸ Uz izvesna ograničenja može se pomenuti i istoričar i albanolog Mladen Pl. Šufflay (1879-1931) koji je na nemačkom, hrvatskom, mađarskom i latinskom objavljivao između ostalog i političku esejistiku.¹⁹

Situacija je identična i u odnosu na autore koji su poreklom iz Bosne i Hercegovine ili su tamo živeli i delovali, bez razlike njihove etničke pripadnosti. Kao potvrdu i ilustraciju navodim da “Antologija bošnjačkog eseja XX vijeka” Alije Isakovića, Sarajevo, 1996. sadrži isključivo književnu kritiku.

¹² Takvo shvatanje zastupa i Zvonko Kovač, vidi njegov „Ogled o eseju“ u: Kovač, Z., *Interpretacijski kontekst*, Rijeka 1987, posebno str. 37-38, 43 .

¹³ Palavestra, P., nav. delo, str. 77-78.

¹⁴ Vidi „Tendencije, usponi i padovi srpske književnosti XX veka. Pogled na srpsku književnost XX veka“, u: „Književnost“, 8-9, 1999, str. 1444-1449.

¹⁵ Vidi o tome i Užarević, J. *Der Urzustand (Über den Mikrosesey bei D. Dragojević)*. U: Burkhard, D., Biti, V., *Diskurs der Schwelle. Aspüekte der kroatischen Gegenwartsliteraur*, Frankfurt a.M., 1996, str. 115ff. Hrvatska verzija Užarićevog članka objavljena je u „Republici“.

¹⁶ Vidi Lauer, R., *Literarische Weggefährten. Ästhetische Weichenstellungen zu den Essays von Miroslav Krleža*. U: M. Krleža, *Essays über Literatur und Kunst*, Frankfurt a.M., 1987, str. VIIff

¹⁷ Vidi o tome R. Lauer, nav. delo, str.VIIff; o Krleži kao osnivaču esejističke tradicije u hrvatskoj književnosti i njegovom do danas evdentnom uticaju na hrvatsku esejistiku vidi i recenziju knjige Darka Hudelista „Banket u Hrvatskoj“, Zagreb, 1991, koju je napisao Igor Mandić, u Mandićevom „Hrvatskom književnom (st)ratištu“, Zagreb, 1998, str. 29-31, kao i već pomenuti rad Zvonka Kovača „Interpretacijski kontekst“, Rijeka 1987, gde se Kovač bavi između ostalog i Krležinom esejistikom.

¹⁸ Vidi Bremer, A., *Literaturen und nationale Ideologien*. U: Melčić, D. (Hrsg.), *Der Jugoslawien-Krieg*, 1999, str. 278.

¹⁹ Vidi Švab, M., *Djelo dostojno pozornosti...* U: Vijenac, 7/1999, br. 149, str. 9-10.

U gore pomenutim književnostima povremeno se stručni radovi, istorijske ili filozofske rasprave na primer, shvataju i karakterišu kao esej. Iz ove relativno nove pojave proizlazi da je došlo do tematske vezanosti, ograničenja eseja, njegovog tematskog sužavanja. Razlozi za to moraju se u prvoj liniji tražiti u opštem negovanju nečega šta bi se moglo označiti kao "esejistički stil", i u nauci. Ovaj fenomen je inače odomaćen u frankofonim kulturama (Francuska, Belgija), dok je u Nemačkoj na primer potpuno nepoznat i smatra se nepoželjnim u nauci.

Stilistička i formalna definicija eseja marginalna je tema kako u srpskoj, tako i u hrvatskoj književnoj teoriji.²⁰ Terminoloških nejasnoća, tj. ne samo sadržajno-stilističkih, čisto formalnih pitanja, eksplicitno se dotiče jedino književni kritičar Igor Mandić, govoreći na jednom mestu o tekstovima Dubravke Ugrešić: "... ono što jedni smatraju esejima, mi nazivamo "feljtonima" i obrnuto".²¹ U nemačkoj slavistici, pre dužeg vremena, samo je ukazano na ovaj problem, upućujući istovremeno na nemogućnost njegovog rešavanja.²² Zaključno se nažalost može konstatovati da jedan teoretski fundiran ogled, jedna kulturološka odnosno kulturno-istorijska studija o eseju nedostaje, i to u celokupnom južnoslovenskom prostoru.²³

2.2 Esej u osamdesetim godinama i posle 1990/91 – opšte tendencije

U svetlu rečenoga o razvoju eseja tokom preko 80 godina prošlog veka lako se može shvatiti da je prosperitet i nagli procvat ovog književnog žanra tokom poslednje dve decenije dvadesetog veka usko povezan sa nastankom jednog, do tada neuobičajenog tematskog težišta. Početkom osamdesetih piše se o političkim temama, o politici i društvu, a kasnije u istom kontekstu o problemima kulture i identiteta (kulturnog i nacionalnog), nacije i etnije. Vodeću ulogu vrlo brzo preuzimaju politička pitanja, dok socijalno-kulturni aspekti postaju sekundarna tema.²⁴ Pri tome se radi o razvojnoj liniji koja je situirana iznad i iz-

²⁰ Izuzetak u celom južnoslovenskom prostoru predstavlja pre skoro 20 godina objavljena studija Denisa Poniža „Slovenački esej“, Novi Sad, 1984., kao i do izvesne mere citirani rad i drugi radovi na istu temu Zvonka Kovača i autora citiranih u fusnoti 12.

²¹ Mandić, I., „Hrvatsko književno (st)ratistište“, Zagreb, 1998, str. 85.

²² Tako R. Lauer u svom predgovoru već citiranom nemačkom prevodu Krležinih eseja, *upoređi* str. XIII.

²³ Stanje je potpuno drugačije u ruskoj književnosti, u kojoj su se krajem osamdesetih godina u odnosu na esejistiku desile skoro identične pojave. B. Mencil piše u svojoj studiji o ruskoj književnoj kritici od 1986 do 1993, da je „esej, koji je u Sovjetskom Savezu od tridesetih godina pa naovamo, i to ne slučajno, bio jedan od najmanje korišćenih žanrova, u kasnim osamdesetim doživeo novu renesansu, proširio se u književnoj kritici i publicistici, uz *refleksiju njegove književno-istorijske i teoretske dimenzije*“ (podvukla i prevela iz rukopisa V. C.)

²⁴ Upoređi u ovom kontekstu rad Zorana Avramovića *Književnost i politička sociologija. (Politika kao dinamizirajući faktor književnosti)*. U: Interdisciplinarnost teorije književnosti. Urednik M. Šutić, Beograd 2001, str. 211-222, kao i Čolović, J., *Politika simbola. Oglledi o političkoj antropologiji*, Beograd 1997. Tip političkog eseja, to jest politički angažovana esejistika, nije naravno fenomen južnoslovenskih književnosti: podsetićemo samo na nemačku literaturu i imena poput Hajnriha Mana, Valtera Benjamina, Arnolda Cvajga ili kasnije Hajnriha Bela i Gintera Grasa. Detaljnije o ovome kod Goltschnigg, D., *Essay*. U: *Moderne Literatur in Grundbegriffen*, hrsgg. von D. Borchmeyer und V. Žmegač, Frankfurt a. M., 1987, str. 110-114.

van ličnog (književnog i literarnog) razvoja pojedinca (književnika, autora) i koja obuhvaća mnoge oblasti javnosti i intelektualnog života. Tako Slaven Letica (a to je simptomatično u datom kontekstu) u svojoj 1989. u Zagrebu objavljenog knjizi "Intelektualac i kriza" govori o politizaciji nauke (jedan odeljak naslovljen je sa "Društvene nauke između politike i populizma") tačnije o rastućoj povezanosti nauke i politike. Razlozi za sve intenzivnije eksplicitno uključivanje politike u skoro sve oblasti intelektualnog života, ali i za sve očigledniju javnu manifestaciju političkog mišljenja veoma su kompleksni i na ovom mestu ne mogu se razmatrati. Hrvatski pisac Branko Čegec piše u predgovoru svoje knjige o nastanku njegove sopstvene socijalno i politički akcentovane esejistike između ostalog sledeće: „ ... okvir iz kojega sam počeo razvijati svoj odnos prema socijalnom i političkom okolišu najpouzdanija uporišta nalazi u literaturi“.²⁵ Polazište je dakle sama literatura, gde se esejistički pristup (raznorodnoj) tematici već pozitivno potvrdio. Tako nastaju i u hrvatskoj i u srpskoj, kao i u drugim književnostima, prvo politički eseji, a kasnije filozofske i moralno-etičke rasprave, o zlu na primer (R. Mahmudčehajić, M. Belančić), kao i filozofski intonirana kratka proza na granici eseja (Z. Balog,²⁶ R. Petković). Autori ovih, pre svega u zadnjih petnaestak godina nastalih eseja pretežno su kritični, krećući se izvan krugova tada novih intelektualnih i nacionalnih apologeta i bardova (pri čemu i ovde izuzeci samo potvrđuju pravilo!). Ova u intelektualnom pejzažu naroda bivše Jugoslavije više netipična činjenica dovodi do toga da se postavlja pitanje, nije li za tu grupu intelektualaca esej kao kritička i u samoj svojoj biti kritična forma par excellence, kako ga je razumevao Adorno,²⁷ bio jedini mogući izraz koji je mogao postati jezikom njihovih shvatanja i težnji. To bi objasnilo zašto su se tako raznorodni autori (pisci, novinari, psihijatri, filozofi, arhitektae, književni kritičari, prevodioci) poslužili upravo esejem. Osim toga, kreativna moć eseja, podsetimo se zajedno sa na početku citiranim P. Palavestrom, bazira između ostalog na kritičkom rasuđivanju,²⁸ esej se „samim svojim karakterom protivi gluposti i dogmatizmu“²⁹. Tako su u poslednjoj deceniji dvadesetog veka u Bosni, Srbiji i Hrvatskoj eseje pisali ne samo književnici i pesnici već i intelektualci druge provenijencije i osobe iz javnog života – i to kako oni koji su se ovim književnim izrazom služili i ranije, tako i oni koji su to počeli činiti tek po izbijanju i doživljavanju rata na Balkanu.

2.3 Esej u hrvatskoj književnosti posle 1980

Za hrvatsku esejistiku na kraju 20. veka³⁰ karakteristična su tri autora, čiji eseji predstavljaju sa sigurnošću trajne književne vrednosti: Dubravka Ugrešić, Boris Buden i Branko Čegec.

²⁵ Vidi Čegec, B., „Fantom slobode“, Zagreb, 1994, str. 8.

²⁶ „Šuš zvezda“, Zagreb, 1997

²⁷ Vidi Adorno, T. ., *Noten zur Literatur. Der Essay als Form*, str. 27.

²⁸ Vidi Palavestra, P., navedeno delo, str. 80.

²⁹ Vidi P. Palavestra, navedeno delo, str. 78.

³⁰ Vidi Gračan, G., *Was heute anders ist. Der kroatische Essay A.D. 1990-91*. U: *Most/The Bridge*, vol. 10, Zagreb 1991.

Dubravka Ugrešić (rođena 1949.) se, kako je poznato, profilisala kao književnica već u sedamdesetim godinama. Kao reakcija na raspad jugoslovenske države nastali su njeni kritički eseji koji nude briljantnu analizu političkih događaja i njihovih uzroka, viđeno u prvom redu iz kulturološko-antropološkog i kulturno-političkog ugla. Misli se pre svega na knjigu „Kultura laži“.³¹ Mada su ovi i drugi autorkini tekstovi više kulturno-politički nego isključivo politički akcentovani, doveli su, pored drugih kritičkih izjava Dubravke Ugrešić, do političke reakcije tadašnje hrvatske javnosti i emigracije književnice, koja i danas živi u SAD.³² Već 1996. godine Dubravki Ugrešić je za „Kulturu laži“ dodeljena „Evropska nagrada za esej *Charles – Veillon*“, a u aprilu 2000. godine „Berlinska Akademija umetnosti“ dodelila joj je, takođe kao priznanje za doprinos savremenoj esejistici, nagradu „Hajnrh Man“. Dubravka Ugrešić nastavlja da piše esejistiku, sada na različite teme, ali i romane, i objavila je u međuvremenu više knjiga³³.

Boris Buden (rođen 1958.) je publicista, filozof i prevodilac Frojda. U devedesetim godinama međutim Buden bitno određuje hrvatski kulturni život i političku sliku svoje zemlje, ali i hrvatsku književnost, kao esejista, u najboljem smislu te reči.³⁴ Njegova knjiga „Barikade I“, u Zagrebu doživljava čak dva izdanja³⁵ i u hrvatskoj javnosti izaziva burne reakcije. Buden u ovim tekstovima reflektuje svoje lično otkriće Frojda kao filozofskog

³¹ Nemačko izdanje 1995, kasnije holandsko, a tek potom hrvatsko i srpsko.

³² Sredinom devedesetih, u Zagrebu objavljenoj istoriji hrvatske književnosti Dubravka Jelačića, D. Ugrešić je zajedno sa nekim drugim hrvatskim književnicima javno stavljena na „stub srama“ zbog navodnog manjka patriotizma, šta je presedan u savremenim publikacijama ove vrste. Da „nepatriotizam“ Dubravke Ugrešić i njenih malobrojnih kolega neće tako brzo otići u ropotarnicu vremena svedoči tekst njene kolegice Dubravke Oraić Tolić, pročitana na „Danima Evrope“ u Jeni, na skupu održanom u aprilu 2001. godine, u organizaciji između ostalog i Društva nemačkih pisaca, kao i fondacije „Konrad Adenauer“. Ovdje autorka, očigledno misleći između ostalog i na Dubravku Ugrešić, kaže da je ratna zbilja na Balkanu dovela do toga da su „došli na svoje postmoderni intelektualci, koji su prema svemu što se događalo ili bili ravnodušni ili su izjednačavali sve zaraćene strane“, citat iz Oraić Tolić, D., *Suvremena hrvatska proza. Izazov zbilje*. U: Republika, LVII/2001, 5-6, str. 41. Za razliku od Oraić Tolić, što jasno ukazuje na postojeći pluralizam intelektualnog mišljenja u Hrvatskoj, Andrea Zlatar smatra da je „... glavni žanr prve polovice devedesetih bio esej ...Esejistika ...bila je dominantni način čitanja stvarnosti i pisanja o njoj: „Barikade“ Borisa Budena i „Kultura laži“ Dubravke Ugrešić vrhunski su domet prve polovice ...devedesetih godina“, vidi Zlatar, A., *Književno vrijeme: Sadašnjost*. U: Reč, no 61/7, mart 2001, str. 170.

³³ Pored romana „Muzej bezuvjetne predaje“ kao najnoviju knjigu „Zabranjeno čitanje“, čiji nemački prevod je upravo izašao.

³⁴ Uporedi u ovom kontekstu tekst Igora Mandića u njegovoj knjizi „Književno (st)ratište. Kritika hrvatske tekstualnosti 1991-96/97“, Zagreb 1998, str. 239-241, gde Mandić Budenovom „esejističkom diskursu“ potvrđuje autoritativni misaoni stav, pronicljivost i kritičku refleksiju, nazivajući ga piscem „kristalno čistoga stila i briljantno artikulirana mišljenja“, a njegove, kako ih Mandić karakteriše, „društveno-političke eseje“ označava „apsolutno čitljivim tekstovima“. Vidi i Budenov intervju u „Globusu“ od 3. jula 1998, kao i pozitivne ocene Budenovih tekstova u Govedi, N., *Kome pripada rat?* U: Republika, LV/1999, 1-2, str. 234.

³⁵ Prvo izdanje 1996, drugo 1998.

mislioca sa svom uz to datom univerzalnom širinom tema i oblasti na koje se mogu primeniti Frojdovi stavovi (o vicu, o tzv. „Unheimliche“³⁶ etc). Druge Budenove teme su mediji i fenomen masovne kulture i njihova isprepletanost i povezanost sa politikom i političkim razvojem. Buden, koji od 1990. živi u Beču i poslednjih godina putuje između austrijskog i hrvatskog glavnog grada već je sredinom devedesetih bio apostrofirani kao jedan od najpreciznijih hroničara hrvatskog društva, velikim delom i zbog njegove filozofsko–psihološke „vivisekcije“ hrvatske političko-socijalne i kulturno-intelektualne stvarnosti u „Barikadama“.

U svojoj knjizi „Pesnici, pisci & ostala menažerija“, Mihajlo Pantić početkom devedesetih oživljava svoja sećanja na susrete sa slovenačkim i hrvatskim piscima u osamdesetim godinama i književne večeri negde na dalmatinskoj obali, gde uviđa da Aleš Debeljak „ne govori u prozi već u eseju“³⁷ i uopšte, „bejahu nazočni Debeljak, Nikčević, Marčetić, Čegec, ja i još mnogi... a razgovarali smo, tačnije esejizirali, o svemu i svačemu, onako kako to već biva u sličnim prilikama: o književnosti, najpre o 60-im, 70-im i 80-im, o *rocku*, o ženama...“³⁸ Neobavezni ton Mihajla Pantića na isto tako neobavezan, lak način upućuje na trend toga vremena, na „esejiziranje“, pominjući eksplicitno Branka Čegeca, rođenog 1957. godine. U svojoj knjizi „Fantom slobode“ (1994), Čegec tematizuje totalitarizam i jedinku u takvom sistemu, ali i aktuelna pitanja kulturno-duhovnog i socijalno-političkog života Hrvatske, u lako razumljivoj formi, međutim ne bez izvesne estetske zahtevnosti i uz naglašavanje svesne subjektivnosti iznetog shvatanja. Upravo to subjektivno doživljavanje, kao i činjenica da Čegec samo skicira, samo parcijalno tematizuje pojedine aspekte, otkrivaju jedan formalno i sadržajno veoma uspeo oblik eseja. Uprkos autorove vrlo uzdržane kritičke pozicije u Hrvatskoj godine 1993. nije bilo moguće objavljivanje naslovnog eseja „Fantom slobode“, koji je inače štampan u „Lettre international“, 11-12, 1993, a sama knjiga recenzirana je u „Republici“ tek dve godine nakon štampanja.³⁹ Igor Mandić govori o „esejima iz sociologije grada“.⁴⁰

Primer politizacije, ali pre svega ogoljene ideologizacije esejistike od strane autora koji do tada eseje nije uopšte pisao, pruža u hrvatskoj književnosti Dubravko Horvatić (rođen 1939). Njegova bogata produkcija⁴¹ je međutim veoma heterogena, između ostalog i u odnosu na vrste tekstova, od kojih se samo relativno mali deo, a i to uslovno, može računati u esej.⁴²

³⁶ Ovaj nemački izraz može se prevesti sa „strano, čudno, začuđujuće, zastrašujuće“.

³⁷ Pantić, M., „Pesnici, pisci & ostala menažerija“, Beograd, 1992, str. 168. Interesantna je u ovom kontekstu činjenica da je po Katarini Vešović „... Aleš Debeljak označio... rat kao... iskustvo koje je srušilo njegovu postmodernističku kulu i okrenulo ga formi političkog eseja“, Vešović, K., *Simpozijumi, književnost i rat. Jedan pogled na susret pisaca iz bivše Jugoslavije održan u Gracu*. U: Reč, br. 15, 1995, str. 54.

³⁸ Pantić, M., navedeno delo, str. 168.

³⁹ Bubnjar, Z., *Neurotični Čegec*. U: Republika, LII/1996, 5-6, str. 233ff

⁴⁰ Vidi Mandić, I., nav. delo, str. 105.

⁴¹ Od 1990., u jedva pet godina, 5 zbornika!

⁴² „Skaska o suživotu“, Zagreb 1992; „Ime zla. Članci, eseji, putopisi, dnevници, polemike – u sje-

Pored ovde pomenutih, niz drugih manje ili više profilisanih autora piše delom i esejistiku ili nešto na granici eseja.⁴³

2.4 O eseju u Bosni i Hercegovini posle 1980

Pitanje o egzistenciji jedne eksplicitno bosanske književnosti, na koje se, ne samo u nemačkoj slavistici, daju različiti odgovori postavlja se i kada je reč o eseju. Kao esejistička tradicija i ovde se u principu vidi (esejistička) književna kritika, koja se uz to od strane pojedinaca ograničava samo na muslimanske autore.⁴⁴ Pomeranje težišta na samo jednu (ovde muslimansku) komponentu kulture, literature, pa time i esejistike, tipična je pojava 90-ih godina. U Bosni i Hercegovini međutim, kako je poznato, stvarali su i stvaraju etnički različito ukorenjeni autori. Za savremenu esejistiku, ali i za onu krajem prošlog veka reprezentativni su Ivan Lovrenović (rođen 1943. u Zagrebu), Dževad Karahasan (rođen 1953. u Duvnu) i Mirko Kovač (rođen 1938. u Petrovićima u Hercegovini). Politički esej ovde ima jednu izvesnu, iako veoma mladu tradiciju. Autor kultne knjige devedesetih, Miljenko Jergović (rođen 1966. u Sarajevu), koji od 1993. živi u Zagrebu (i čije se knjige smatraju delom korpusa savremene hrvatske književnosti), dobio je 1989. u Zagrebu, za svoje lucidne eseje o političkoj situaciji u tadašnjoj Bosni i Hercegovini, u Jugoslaviji vrlo renomiranu nagradu za esej "Veselko Tendžera".

Za razliku od književnosti u Srbiji i Hrvatskoj, u Bosni i Hercegovini imaju prevagu publicistika i feljtonistika, pored veoma heterogene autobiografske proze. Esej je puno manje zastupljen. Uska povezanost sa Bosnom kao i isto tako uska tematsko-sadržajna koncepcija ove esejistike pokazuje se sasvim jasno u knjigama Rusmira Mahmudčehajića "Živa Bosna. Politički eseji i intervjui", Ljubljana, 1994⁴⁵ i "Dobra Bosna", Zagreb, 1997. U knjizi "Dobra Bosna" raspravlja se o političkoj ideologizaciji verskih zajednica (pravoslavnih hrišćana, katolika, muslimana), a pored toga autor nudi i religijsko-filozofska razmišljanja o pitanjima ljudske egzistencije, posebno etike, prirode države kao i socijalne i političke forme života i socijalnog reda/uređenja u Bosni. Druga važna tema je zlo i "mogućnost bosanskog jedinstva u različitosti" koje autor, upravo u trenutku nastanka knjige, doživljava kao ugroženo,⁴⁶

ni hrvatocidnog rata, svibanj 1992 – svibanj 1993", Zagreb 1994; „Knjiga, rat, domovina. Eseji i članci o kulturi i povijesti“, Zagreb 1995; „Istini u oči. Članci, eseji, polemike“, Zagreb 1998. U hrvatskoj kulturnoj i književnoj javnosti Tuđmanovog vremena, Horvatić je uživao veliki ugled (vidi panegirik I. Frangeša u njegovoj „Geschichte der kroatischen Literatur“ ili ocene „Imena zla“ gde Horvatić, po Dubravku Jelčiću na primer, kao duhoviti polemičar „sa argumentima u ruci ispunjava svoje držanstvo“, uporedi Jeličić, D., „Povijest hrvatske književnosti“, Zagreb, 1997, str. 341. Devedesetih godina u Hrvatskoj jedino je Igor Mandić potpuno drugačije video Horvatićev patriotski angažman, *vidi* o tome Mandić, I., nav. delo, str. 56-59.

⁴³ Vidi na primer Bogišić, V., *Navrnuti misli. Fikcionalni ogledi zbilje (1991-96)*, Zagreb 1997.

⁴⁴ Vidi već pomenutu „Antologiju bošnjačkog eseja XX vijeka“ Alije Isakovića, Sarajevo, 1996. godine.

⁴⁵ Drugo izdanje 1996.

⁴⁶ Vidi Mahmudčehajić, R. „Dobra Bosna“, Zagreb 1997, str. 9-10.

tako da eksplicitno uključivanje političkih reminiscencija sasvim svesno ne izostaje⁴⁷.

Neki od tekstova bosanske esejistike nalaze se na granici prema novinskom članku i feljtonu⁴⁸. To je često slučaj kod Ivana Lovrenovića, koji između ostalog piše o nacionalnim konceptima kulture i identiteta u Bosni.⁴⁹

Istu, graničnu žanrovsku poziciju zauzima i autor knjiga "Evropska trulež i drugi eseji", novo izdanje, Zagreb, 1994. i "Cvjetanje mase", Sarajevo, 1997, Mirko Kovač,⁵⁰ sa više gledišta "poseban slučaj", ne samo zbog toga što pripada krugu autora koji su i ranije pisali političke eseje. Njegova tema je Srbija i srpski intelektualci i njihova uloga u skoroj prošlosti, kao i raspad jugoslovenske državne zajednice, pri čemu međutim kritička konfrontacija sa svim stranama učesnicama u raspadu i sukobu nedostaje. Mirko Kovač je bez sumnje jedan od važnih kritičara situacije u Srbiji devedesetih godina, često iz znalačke, unutrašnje pozicije, ali sa sigurnošću i komplikovani književni konvertita koji se ne može objasniti jednostavnim pristupom.

Na kraju želim pomenuti i neke od tekstova 1932. godine u Mostaru rođenog hrvatskog intelektualca Predraga Matvejevića, tako njegovu 1997. u Cirihu objavljenu knjigu "Die Welt "ex-Bekanntnisse", ili "Te vjetrenjače", koji kaže da je našao sebe "negdje između eseja /i/ refleksije"⁵¹ i čija je primarna preokupacija Mediteran i mediteranske teme⁵².

2.5. Esej u srpskoj književnosti posle 1980

Pored naglašene heterogenosti autorskog kruga, koja je jače izražena nego u Hrvatskoj i Bosni, posebnost savremene srpske esejistike je upadljivo veliki broj žena-autora. Jedna od njih je klasični filolog i balkanolog Svetlana Slapšak (rođena 1948.) koja svoje tekstove u knjizi "Ogledi o bezbrižnosti. Srpski intelektualci, nacionalizam i jugoslovenski rat", Radio B92, Beograd, 1994, označava kao publicističke, navodeći sasvim pragmatič-

⁴⁷ Zajedno sa Ivanom Lovrenovićem, Mahmudčehajić je objavio na nemačkom jeziku „Welt ohne Brücke“, 1994 i „Verteidigung der Zukunft. Suche im vermienten Gelände“, 1990. Druge publikacije istog autora su „Krhost“, Sarajevo 1977, „Krv i tinta“, Sarajevo, 1983, „Zemlja i more“, Sarajevo, 1986, „O nauku znaka“, Sarajevo, 1996, kao i prevod dela Tomasa Burkharta „Introduction aux Doctrines esoteriques de l+islam“, Pariz 1969.

⁴⁸ Ovo nije karakteristika samo novije esejistike nastale u Bosni i Hercegovini: upućujem recimo na knjigu „Novi nihilizam“, urednik Nenad Daković, Beograd, 1996, kao i na komentar Igora Mandića koji Dubravki Ugrešić u njenom „Američkom fikcionaru“ atestira „povremena iskliznuća u esejističnost“, vidi Mandić, Igor, nav. delo, str. 85.

⁴⁹ Vidi na primer Lovrenović, I., *Djelujuće ništa*. U: Dani, 1. oktobar/listopad 1999, str. 43 ili „Bosna, kraj stoljeća“, Zagreb, 1996, „Liber memorabilium“, Zagreb, 1994.

⁵⁰ Za Kovačeve tekstove Igor Mandić tvrdi da se tu uopšte i ne radi o esejima, jer „...riječ je o malojoj formi... književno-političkoga izjašnjavanja i saopćavanja... koja je... bliža feljtonskoj kratkoći, lakoći i čitkosti, nego esejističkoj zauzetosti, opširnosti i ozbiljnosti“, uporedi Mandić, I., navedeno delo, str. 80.

⁵¹ Vidi intervju vođen sa Danijelom Načinovićem u „Glasu istre“, Pula, 1/1993, br. 236, str. 5

⁵² Vidi njegov „Mediteranski brevijar“ i druge publikacije na ovu temu.

ne razloge za njihovo nastajanje.⁵³ U pitanju su pored publicističkih tekstova delom i politički eseji koji odražavaju retoričko zanatsko umeće i jasan analitički duh autorke koja svojom knjigom u neku ruku nudi srpski pandan Ugrešićkinj "Kulturi laži". Svetlana Slapšak je inače i ranije pisala eseje, a esejistički momenti određuju i njenu najnoviju publikaciju "Ženske ikone XX veka", Beograd 2002.⁵⁴

Za razliku od Svetlane Slapšak, Bogdan Bogdanović (rođen 1922), arhitekta i nekadašnji gradonačelnik Beograda, koji kako je poznato skoro preko decenije živi u bečkom egzilu, potpuno je svestan političkog aspekta i s tim u vezi inovativnog momenta svojih esejističkih tekstova.⁵⁵ U predgovoru knjizi "Grad kenotaf", Zagreb, 1993,⁵⁶ on na to izričito ukazuje, uz istovremeni pokušaj klasifikacije:

"Od pet kratkih eseja koje čitaocima nudim, tri bi se mogla pribrojati urbanologiji, jedan bi pripadao političkoj semiologiji, ako takva postoji, dok je jedan neka vrsta stripa – crtački esej bez reči. Svi zajedno čine konceptualnu celinu koju tajanstvene niti povezuju sa spoljnim događajima. Pokušaću, najpažljivije što mogu, da te niti odmotam oko prstiju i da ih izvučem na videlo, a da ih ne pokidam."⁵⁷

Poslednjih godina dvadesetog veka veći broj srpskih književnika pisao je eseje,⁵⁸ između ostalog i političku esejistiku. Ovde se navode samo neki od autora i dela: Radoslav Petković (rođen 1953.) i njegovi filozofski, delom teologijski određeni tekstovi, kao na primer "Čovek koji je živeo u snovima", Beograd, 1998, zatim Dragan Velikić (rođen 1953), koji je posle 1991. objavio više knjiga sa publicističkim i esejističkim tekstovima, od kojih posebno mesto pripada "Stanju stvari", Beograd 1998;⁵⁹ ovde se moraju po-

⁵³ Potreba za saznanjem sopstvenog udela u političko-istorijskim događajima i previranjima., upoređi navedeno delo, str. 7.

⁵⁴ Vidi o tome i Vujošević, V. i Lj., *Galerija ikona Svetlane Slapšak*. U: Republika, Beograd, br. 286-287, 2002, str. 61.

⁵⁵ Kako je poznato, Bogdanović je već početkom šezdesetih počeo da objavljuje knjige, između ostalog i na političke teme: *vidi* u ovom kontekstu „Zaludnu mistriju“ iz 1963, ili kasnije nastale „Mrtvouzice“. Najnovije Bogdanovićeve publikacije su „Ukleti neimar“ (štampan prvo na nemačkom u Beču 1997, beogradsko izdanje 2001), kao i knjiga intervju „Krv i glib“, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2001, priređivač L. Perović. O ovim knjigama vidi i Vučković, S., *Nepozvani, ukleti neimar*. U: Republika, Beograd, br. 274-275, 2001, str. 45-46.

⁵⁶ Srpsko izdanje pod naslovom „Grad i smrt“, Beogradski krug 1994, nemačko „Die Stadt und der Tod“, Klagenfurt-Salzburg 1993.

⁵⁷ Bogdanović, B., „Grad kenotaf“, Zagreb 1993, str. 5.

⁵⁸ Posebno mesto pripada esejima Judite Šalgo, koja je zajedno sa Radom Iveković, Karmen Bašić i Vesnom Krmpotić stvarala razgranatu žensku fikcionalnu, esejističku i putopisnu literaturu osamdesetih godina, *vidi* o „Jednokratnim esejima“, Beograd, 2000, recenziju T. Pančića, „O neuklopivosti“, u „Vremenu“, od 8. jula 2000, str. 31, osim toga upoređi i Jambrešić Kirin, R., *Egzil i hrvatska ženska autobiografska književnost 90-ih*. U: Reč, 61/7, mart, 2001, str. 180. O književnom delu Judite Šalgo *vidi* i temat „Ženski kontinent – prozni svetovi Judite Šalgo“, priredio Dejan Ilić, u „Reči“, 5/1998, br. 46, str. 93-121.

⁵⁹ Velikić je svoje druge esejističke i publicističke tekstove objavio pod naslovima „Yu-atlantida“, Beograd, 1993, „Deponija“, Beograd, 1994. O Velikićevoj esejistici *vidi* Toroman, M., *Esejistička ogledala*. U: „Vreme“, 13. 03. 1999, str. 45.

menuti i "Fragmenti iz mračnih vremena", Beograd, 1994, Filipa Davida (rođenog 1940), "Duplo dno", Beograd, 2001, Ljubomira Simovića (rođenog 1935.) koji je, kako je poznato, pesnik i dramski pisac, kao i "Dobra vladavina" Bore Ćosića, Zagreb, 1995. Ovi, većinom između 1990. i 1994. nastali tekstovi, koji se mogu označiti i kao *literature engagee*, predstavljaju kratke i koncizne zabeleške, antropološka, sociološka i kulturno-istorijska svedočanstva, ali i eseje na političke, antropološke i socijalne teme. Da ovaj razvojni tok nije ostao nezapažen u srpskoj književnoj kritici pokazuje refleksija Mihajla Pantića o početkom devedesetih objavljenim tekstovima Svetislava Basare: "Čitam knjigu eseja (ako se to tako zove) "Na ivici". Svakako da je u pitanju još jedan "autorski ispad", nešto ispod nivoa proze, koja će i dalje biti sjajna. Razlog? Pored nesumnjive asocijativne nadahnutosti i smisla za paradoks (što narečeni pisac ima u neograničenim količinama), esej ili ono što makar i spolja želi da liči na racionalni govor, zahteva i nešto nadfiktionalne discipline, sistematičnosti i (ne)eklektičnosti, što S. B. nema".⁶⁰

Filozofsko-političku esejistiku piše (filozof) Milorad Belančić.⁶¹ Stojan Cerović, psihijatar i novinar, sakupio je u "Bahanalijama", Beograd, 1993, tekstove svoje kolumne u nedeljniku "Vreme" koji umnogome prevazilaze nivo publicističkog i koji su sa sigurnošću uticali na jednu od grana srpske "politizovane esejistike" na kraju prošlog veka.

Last but not least, završila bih navodeći dve autorke čija će imena svakako ostati zabeležena u vezi sa esejističkom strujom srpske književnosti. Po rečima recenzenta Mirjane Miočinović koje se mogu pročitati na koricama knjige "Beograd By My Mind E(h)seji!" književnice Ljiljane Đurđić (rođene 1946): "Njena zbirka eseja, čiju utemeljenost u najboljim tradicijama ovog žanra⁶² ne dovodi u pitanje ni "autoironična "dekonstrukcija" ovog pojma (E(H)SEJI), /knjiga je/ zapravo... hronika, hronologija, opis i komentar (lucidan i neumoljiv), "psihopatologije svakodnevnog života". A raspon pojava o kojima je reč veoma je širok..."⁶³ Ovom suštinskom zapažanju Mirjane Miočinović jedva da se ima na ovom mestu nešto dodati.⁶⁴

Žanrovski teško odredljivi tekstovi u knjigama "O naivnosti i nevinosti", Beograd, 1995. i "Velika šetnja", Beograd, 1997,⁶⁵ Ljiljane Šop (rođena 1950.) su po rečima same autorke lični dokumenat, "intimno svedočanstvo o vremenima kada nam je, ma šta radili i ma čim se bavili, politička stvarnost određivala svakodnevicu, egzistenciju, sudbinu, i kao pojedincima, i kao narodu".⁶⁶ Ne leži li upravo u ovim rečima jedno od mogućih objašnjenja ekspanzije, ali i politizacije eseja, i to ne samo u srpskoj književnosti na kraju veka?

⁶⁰ Pantić, M., *Pesnici, pisci & ostala menažerija*, Beograd, 1992, str. 165.

⁶¹ Vidi njegovu knjigu „Evropa na Balkanu“, Beograd, 1998.

⁶² Vidi Knežević, M., *Istinito o lažnom*. U: Reč, 2/1995, br. 15, str. 105.

⁶³ Citirano prema tekstu na koricama knjige.

⁶⁴ Ljiljana Đurđić objavila je 2001. knjigu naslovljenu sa „Udri kravicu! Roman u devet glava i trideset sedam kolumni o stradanju Srbije“, koja svojim uspelim esejističkim manicom u pojedinih delovima ove knjige i u hibridnoj formi koja je nešto između eseja, kolumne i romana takođe participira u savremenoj srpskoj esejistici.

⁶⁵ Autorkina potom objavljena knjiga „Uspod na smrti“, po rečima Teofila Pančića, predstavlja „logičan kraj jedne kritičko-esejističke faze“, vidi njegovu recenziju u „Vremenu“ naslovljenu sa „Prvo lice jednine“.

⁶⁶ Citirano prema tekstu na koricama knjige „Velika šetnja“, Beograd, 1997.